

Inhoud

Woord vooraf	7
1. Ter inleiding - Ecologische paniek en wat daarop volgt	9
2. De hemel boven het Binnenhof	21
ECOLOGISCH VERBONDEN	37
3. Over joods en christelijk	40
4. In harde planken boren	58
ANTROPOCEEN	74
5. De beschaving te lijf	77
6. Leren liefhebben	92
DE VROUWENAPP VAN DE VOGELBUURT	107
7. De angst van Tjeenk Willink	110
8. Houden van je land	128
PROFESSOR KATHERINE HAYHOE	146

9. De politieke ecologie van Europa	149
10. Liefde scheidt een nieuwe orde	164
POLITIEKE ETHIEK	180
Dankwoord en verantwoording	183
Noten	185

Woord vooraf

In de jaren die achter mij liggen heb ik tal van lezingen en bijdragen op allerlei podia gehouden en artikelen voor tijdschriften geleverd. De aanleiding was vaak de actuele politiek, maar wat mensen wilden horen was een bredere beschouwing. Ik ben twaalf jaar lid geweest van de Eerste Kamer (2007-2019), waar de politieke beschouwing een genre is. Toen ik daar vertrok, werd ik aangemoedigd mijn verspreide verhalen te publiceren.

Aanvankelijk dacht ik aan een bundel losse artikelen of essays. Onder mijn handen groeide echter dit boek, waarin ik al schrijvend een lijn heb aangebracht. De essayistische opzet blijft herkenbaar, hoofdstukken kunnen afzonderlijk gelezen worden, maar er is een centraal thema en de hoofdstukken bouwen samen aan een verhaal. Wat betekent het de wereld lief te hebben in een tijd waarin die wereld in al haar samenhangen kraakt?

Wanneer ik over *ecologie* spreek, bedoel ik nadrukkelijk al die samenhangen. Het menselijk bestaan is ingebed in netwerken, systemen, relaties, die wederzijds afhankelijk zijn van elkaar. De ecologische crisis is breder dan alleen de klimaatproblematiek. Ik probeer de onrust te adresseren die in de westerse wereld voelbaar is over de aantasting van alle symbiose waar het menselijk leven en het voortbestaan van de mens op aarde van afhankelijk is.

Ik probeer een benadering te schetsen door de vraag te stellen naar de liefde. Wat als we de wereld radicaal gaan liefhebben? Wat als de liefde nu eens de sleutel blijkt die we nodig hebben om een weg vooruit te zien? Voor de wetenschap en de politiek is liefde een soft woord. Laat dit nu precies het woord zijn dat we zoeken om nieuwe houdingen,

nieuwe visies en een nieuwe ethiek te kunnen vormgeven. Ik geloof erin.

Dit is een boek tussen hoop en vrees. Ik exploreer wat er zou gebeuren als het christelijk geloof opnieuw betrokken wordt bij de vraagstukken van vandaag. Ik zie tekenen dat mensen daarnaar verlangen. Zij zoeken een geloof dat centraal stelt waar het ons werkelijk om te doen is: een liefde die de wereld redt. Wat betekent dat voor de samenleving en voor een nieuwe omgang met de groene planeet Aarde?

1. Ter inleiding

Ecologische paniek en wat daarop volgt

In de zomer van 2019 speelde een jeugdtheatergroep in Nederland een zelfgemaakt stuk dat zij *Titanic* noemden. Het theaterstuk was geïnspireerd op de film over het onzinkbaar geachte cruiseschip dat in 1912 met alle opvarenden in de Noordelijke IJszee ten onder ging. Een replica van dat schip vaart in 2062, precies honderdvijftig jaar na de dramatische ramp, opnieuw uit, zo gaat hun verhaal. Knappe ingenieurs en uitvinders van de 21^e eeuw als Elon Musk zouden ervoor zorgen dat het schip ditmaal niet zou zinken. In het theaterstuk lieten de jongeren actuele thema's rond het klimaat en de samenleving de revue passeren. Uiteindelijk stonden de bedenkers voor de vraag of ze het schip een behouden vaart zouden geven of lieten zinken. De uitkomst hing af van het vertrouwen in de maatregelen om de *Titanic* ditmaal veilig te laten varen. In trailers op internet is te zien wat de uitkomst is geworden: het schip zinkt opnieuw.

Voor generaties die nu opgroeien staat het voortbestaan van de wereld niet zo duidelijk vast. Waren de naoorlogse generaties nog gevuld van welvaartsdromen en vooruitgangdenken, de jongere generaties van nu leven met groeiende onzekerheid over de toekomst.¹ Van millennials is bekend dat zij weinig vertrouwen in de wereld en haar instituties hebben. Zij zijn niet onverschillig, maar maken zich grote zorgen om de aarde. Zij twifelen, net als de jongeren van het theater, of vanuit de bestaande systemen het bevrijdende antwoord komt op de grote problemen waar de wereld mee kampt. Die systemen, dat zijn de ijzeren kooien van de economie, de techniek, de welvaarts- en

machtsbelangen die ons gevangenhouden.² De logica van die systemen is als de eenmaal ingestelde navigatie van een reusachtig schip dat in de verkeerde richting vaart. Er is een duidelijke ondergangstemming in de westerse wereld die zich vanuit de jongere generaties verspreidt.

Wie even wat culturele lucht opsnuift, kan deze stemming gemakkelijk op het spoor komen. Pessimisme of *declinisme* zijn vaste thema's in films, literatuur en filosofie. Het is aanwezig in de rapporten die het vijf-voor-twaalf aankondigen als het gaat om biodiversiteit, natuur en de opwarming van de aarde. Het is aanwezig bij sociale wetenschappers die de noodklok luiden over een teveel aan onredelijk, vreemd en verward gedrag in de samenleving. Het is aanwezig in de vrees voor een grote catastrofe die plotseling kan komen. Mensen speuren naar het 'point of no return' om zich voor te bereiden. Wie de scripts van dit alles alvast wil lezen kan naar de game-industrie, die ondergangstitels produceert als *Days Gone* en *Last of Us*. Ze worden gespeeld door honderdduizenden mensen, veelal jongeren. Er groeien generaties op voor wie lijkt vast te staan dat de westerse beschaving niet lang meer heeft te gaan. Zij bezwijkt aan zichzelf, op het laatst geplunderd door indringers en barbaren, net als destijds bij Rome het geval was.

Er is een woord uitgevonden voor publieke reacties op onregelende gebeurtenissen: morele paniek, *moral panic*. Dat is de collectieve angst en ontreddeiding die optreedt als gevolg van onbegrepen en soms gewelddadig gedrag met een grote maatschappelijke impact. De aanslagen met vliegtuigen op de Twin Towers op 11 september 2001 werden gevolgd door zo'n gevoel van morele ontreddeiding en paniek. Niemand zag deze aanslagen aankomen of begreep precies wat er gebeurde. 'Waarom haten ze ons?', vroegen mensen zich nadien vertwijfeld af. Morele paniek komt voort uit de vrees dat de normale morele kaders voor een fatsoenlijke samenleving plotseling niet meer functioneren. Maar dat zijn wel de kaders die houvast en betekenis geven aan ons dagelijks bestaan. In wat voor chaos of zwart gat verdwijnen we als die

niet meer gerespecteerd worden? Wat moet er gedaan worden?

Nu er zoveel angst en verontrusting is over de toekomst van een leefbare planeet spreek ik in dit boek over *ecologische paniek*. Ecologische paniek knoopt aan bij de observatie dat de natuurlijke systemen waarvan de wereld afhankelijk is uiteenrafelen. Zij storten in en sleuren ons in hun neergang mee. Wat moet er gedaan worden? Tegenwoordig zijn er mensen die alle hoop laten varen en zich op de ondergang voorbereiden, de 'preppers'. Zij leggen voorraden in bunkers aan en weten zeker dat wat met een big bang begon, met een grote implosie zal eindigen. Niet voor niets is de survivalliteratuur een opkomend genre. In de Engelstalige wereld spreekt men van 'eco anxiety', waarvoor mensen intussen behandeld worden bij psychologen en psychiaters. Ecologische paniek is de uitdrukking die ik gebruik om de diepe verontrusting over de teloorgang van vitale samenhangen aan te duiden. Ik bedoel de collectieve angst voor het ontwrichtend effect hiervan op de aarde en ons eigen leven. Ecologische paniek wordt gevoed door het besef dat de ecosystemen het niet meer houden.

Daarbij gaat het allang niet meer alleen om de natuur. De onrust gaat ook over menselijke systemen. Is de wereld die wij hebben ingericht duurzaam en houdbaar? Als de ontregeling van de natuurlijke ecologie door de mens wordt veroorzaakt, hoe zit het dan met de stabiliteit van systemen die door mensen zijn gemaakt? Er is een sterk bewustzijn van de kwetsbaarheid van ons economisch systeem, het monetaire systeem, het politieke systeem. De systemen zijn immers onderling ecologisch verknoot. Zij vormen wederzijds afhankelijke circulaire ketens en gaan samen de spiraal omhoog of naar beneden. Het besef dat de ene crisis in zo'n keten de andere veroorzaakt en meetrokt, maakt deel uit van de ecologische paniek. De grote ecologische samenhang in de wisselwerking van mens, samenleving, dierenleven, biosfeer en klimaat is geraakt. Het is crisis op crisis. Wie dat niet inziert, heeft iets niet begrepen. Om met de Amerikaanse oud-president Bill Clinton te spreken: 'Het is de ecologie, *stupid!*'

Politieke reacties

De problematiek van onze wereld is zo pregnant geworden dat er een nieuw spectrum van politieke posities door is ontstaan. Er is een constructieve politiek die van alles doet om tot een aanpak te komen. Dat roept onvermijdelijk de reactie op van mensen die hun welvaart en consumptiepatroon willen veiligstellen en menen dat maatregelen niet te veel mogen kosten. Zij die het getalm niet kunnen aanzien worden op hun beurt activistisch, radicaal of juist cynisch. Er is vervolgens een politiek die de luiken dichtgooit en gaat voor zelfbehoud en eigenbelang in een onzekere wereld. Een nieuw protectionisme is op het politieke toneel verschenen, gecombineerd met een cultureel patriottisme en naar binnen gericht nationalisme. De Verenigde Staten hebben zich in een serie handelsoorlogen gestort om zichzelf 'great again' te maken. De internationale polarisatie neemt toe en de ruimte elkaar aan te spreken op schadelijk gedrag neemt af. In Brazilië wordt de Amazone gekapt, maar wie zich zorgen maakt over de 'longen van de wereld', krijgt van de zittende president de volle laag.

Zo zien de werelden van de *constructivisten* en *protectionisten* eruit. Zij hopen op verbetering (soms tegen beter weten in) of steken hun hoofd in het zand. Intussen zijn het pessimisme en de polarisatie voedingsbodem geworden voor een nieuwe *neoconservatieve* beweging die zich momenteel sterk maakt in de westerse wereld, de derde variant. Die beweging wil de bestuurlijke en politieke systemen hervormen, aangezien die hebben gefaald in het behoud van de cultuur en identiteit van de westerse beschaving. Niet de *natuur* is ontregeld, zeggen zij, maar de *cultuur*. Neoconservatieven delen niet de attitude van de oplossingsgerichte constructivisten. Zij spreken over 'klimaatgekte' of ontkennen eenvoudigweg de problematiek, gehecht als ze zijn aan een royale westerse welvaartsstijl. Zij gedragen zich als de heren aan wie alles is toevertrouwd.

De blik van de neoconservatieven is daarmee per definitie begrensd. Hun blik omvat bepaald niet de hele mensheid, en daarin lijken ze op de protectionisten. De blik is gericht op het Westen en zijn oorspron-

kelijke bevolking. De westerse beschaving wordt volgens neoconservatieven ondermijnd door massa-immigratie. Zij betreuren de komst van de islam. Zij verzetten zich tegen alle vormen van gelijkheidsdenken. Zij hekelen alle cultuurrelativisme en menen dat er een elite is die ontspoord is en het niet meer voor nationale waarden (zij weten welke) opneemt. Zij hebben het begrip ‘oikofobie’ in omloop gebracht om aan te geven dat hun eigen huis en haard wordt achtergesteld door de politiek van hun tegenstanders. Zo stellen zij zich op tegen de ijzereen kooien van het politieke, journalistieke en universitaire systeem. Neoconservatieven zien deze als bolwerken van het links-liberalisme. Zijzelf ontwerpen vormen van ‘metapolitiek’ om de geesten buiten het parlement rijp te maken voor hun eigen culturele revolutie.

De vraag naar een nieuwe ethiek

De klimaatcrisis is de kloep op de deur van onze beschaving, schreef activiste Naomi Klein. Zij confronteert ons met onszelf. De crisis leidt tot een brede evaluatie van de westerse levensstijl en levenswijze. Wat hebben modernisme en (neo)liberalisme, de dominante cultuurvisies van de afgelopen eeuw, ons gebracht? Hoe kijken we naar onszelf, naar de invulling van onze vrijheid, onze omgang met de natuur? Zijn we te optimistisch of te eenzijdig geweest in onze verwachtingen van wetenschap en techniek? En wat te zeggen over onze ethiek, de principes waardoor we ons laten leiden in ons gedrag? Als het effect van ons gedrag de vernietiging van de planeet kan inhouden, deugt onze ethiek dan wel? Het modernisme en liberalisme plaatsen de vrije mens en zijn wil om de wereld te beheersen in het middelpunt. Maar kan dat wel? Wordt het niet tijd te kijken naar andere manieren van leven? Minder meester over alle dingen, maar eenvoudiger, afhankelijker, afgestemd op een wereld die het leven dragen kan, op een ecologie die een nieuwe omgang met alle dingen leert.

In het oog van de storm ontstaat de vraag naar een houdbare ethiek voor onze tijd. Op het persoonlijk vlak is die respons zichtbaar in